

## ՏԻԳՐԱՆ ՄԿՐՏՁՅԱՆ

## ԿՐՈՆԻ ԴԵՐԸ 18-19-ՐԴ ԴԴ. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Սույն հոդվածում կփորձենք ներկայացնել 18-19-րդ դդ. բրիտանական պահպանողականության ներկայացուցիչների և մասնավորապես Էդմունդ Բյորքի, Սամուել Քոլրիջի և Բենջամին Դիգրայելիի՝ կրոնի և Եկեղեցու մասին արտահայտած հայացքները: Վերածնունդի դարաշրջանի և դրան հաջորդող Լուսավորականության տիեզերքի մարդակենտրոնության գաղափարները բուռն ձևով արտահայտվեցին ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ: Այդ երևույթը ճիշտ հակառակ ազդեցությունն ունեցավ Անգլիայում: Մյուս կողմից՝ Անգլիայում Եկեղեցու դիրքերը բավականին թուլացել էին: Եվ այս համաժամանքը մեծ նշանակություն ունեցավ պահպանողական քաղաքական փիլիսոփայության ձևավորման ժամանակ՝ կրոնին կենտրոնական դեր վերապահելու գործում:

Այսպես, ըստ Սեմուել Ջոնսոնի, թորիական է նա, ով «հավատարիմ է պետության հին սահմանադրությանը և Անգլիայի Եկեղեցու առաքելական միջնադարությանը»<sup>1</sup>:

Ելնելով Ջոնսոնյան այս սահմանումից՝ Քվինտոնը անգլիական պահպանողական մտքի ներկայացուցիչներին բաժանում է երկու խմբի: Առաջինը, ըստ նրա, կրոնական թեև է (կրոնական ասելով՝ ի նկատի ունի Ջոնսոնյան սահմանումը):

Այս թևի ներկայացուցիչները պահպանողական իրենց փիլիսոփայությունը սահմանում են՝ ելակետ ընդունելով կրոնական դրույթները և հատկապես մարդու մասնական մեղքն ու բարոյական անկատարելությունը: Այս ուղղության ներկայացուցիչներ են Ռիչարդ Հուկերը, Էդուարդ Հայդը, Սեմուել Ջոնսոնը, Բյորքը, Քոլրիջը, Նյումանը:

Հաջորդը պահպանողականների (թորիների) աշխարհիկ թեև է, որին են պատկանում Ջորջ Սավիլը (Հոլիֆաքս), Լորդ Բոլինգբրոքը և Դեվիդ Հյումը<sup>2</sup>: Վերջիններս առավելապես շեշտում են մարդու մտավոր անկատարելությունը:

Դիգրայելին գտնվում է այս երկուսի միջև :

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ այդ բաժանումը խիստ հարաբերական է, քանի որ և՛ կրոնական, և՛ աշխարհիկ պահպանողականների հայացքներում շեշտվում են թե՛ մարդու բարոյական և թե՛ մտավոր անկատարելությունը (իհարկե, ոչ հավասարապես):

Որպեսզի հասկանալի լինի, թե ինչ նկատի ունենք «կրոնական պահպանողականներ» ասելով, դիմենք Լինքոլն Ալիսոնի հետևյալ մեկնաբանությանը: Ըստ Ալիսոնի, գոյություն ունեն կրոնի երկու մոտեցումներ: Առաջինը «լուրջ» կրոնն է, երկրորդը՝ «պաշտոնական»:

«Լուրջ» կրոնի համաձայն, գերբնականը գոյություն ունի այնպես, ինչպես բնականը, կամ՝ ավելի պարզ՝ Աստված ավելի իրական է, քան, ասենք՝ ծառը: Աստծո պատվիրանները պետք է գերակայեն ցանկացած իրավիճակում:

<sup>1</sup> Samuel Johnson . Dictionary of the English Language – Tory.

<sup>2</sup> Quinton . p. 10.

Մինչդեռ «պաշտոնական» կրոնը տարանջատում է կրոնական մեկնաբանությունները գիտականից կամ բարոյականից: Աստված «գոյություն ունի», բայց դա այդ նույն «գոյությունը» չէ, ինչ որ այլ էակներինն է: Էվոլյուցիայի տեսությունը և դրա հետևանքները ամենահին էլ չեն բախվում Աստծո դերի և գոյության խնդիրների հետ: Նրա արարումը պետք է հասկացվի որպես միանգամայն առանձնահատուկ երևույթ և պետք է տարանջատվի երկրի ու տիեզերքի առաջացման գիտական մեկնաբանություններից: Այսինքն՝ սա կրոնի այն տեսակն է, որտեղ բացակայում են «գիտելիքը», դոկտրինային մոտեցումները և «Աստծո» օմտոլոգիական մեկնաբանությունները:

Այլսոցնայն այս մեկնաբանությունները միգուցե արժեքավոր են 20–21–րդ դդ. պահպանողականների համար, երբ գիտությունն ու տեխնոլոգիական ծրագրերը հեղափոխական առաջընթաց են ապրում և անհրաժեշտ է դառնում համատեղել այդ ամենը կրոնական պատկերացումների հետ: Սակայն 18–րդ դարի վերջում և 19–րդ դարի սկզբում մնան զանազանումը մվազ քննադատելի կլինեն, քանի որ հենց ինդուստրիալ հեղափոխության առաջ բերած փոփոխությունները ստեղծեցին հասարակական–քաղաքական մի իրադրություն, որին ի պատասխան առաջ է գալիս պահպանողական քաղաքական միտքը և արդեն 19–րդ դարի սկզբում ձևավորվում պահպանողական կուսակցությունը Անգլիայում: Եվ այդ ամենի համար ելակետ է ընդունվում Աստվածային մախախմանությունը, Աստծո կամքը, «լուրջ» կրոնը:

Բյորքը և Քոլրիջը (այստեղ ներկայացվող հեղինակները) հենց այդ տեսանկյունից են հանդես գալիս: Եվ անիմաստ կլինեն պնդել, թե բոլոր պահպանողականները հանդես էին գալիս որպես «պաշտոնական» կրոնի ջատագովներ: Խորը կրոնական աշխարհայացքը հիմնարար սկզբունք է Բյորքյան մտքի համար: Ժամանակակից տեսաբաններից շատերն անգամ գտնում են, որ պահպանողականների բոլոր մյուս դրույթները պետք է մեկնաբանել՝ ելնելով հենց այս կրոնական աշխարհայացքից<sup>3</sup>:

20–րդ դարի պահպանողական մտածողներից Քոլինսոն Հոգը, արձագանքելով Բյորքին, Քոլրիջին և Դիգրայելիին, հենց կրոնից էլ սկսում է իր պահպանողական փիլիսոփայությունը: «Ըշմարիտ պահպանողականությունն չի կարող լինել, եթե այն չի հենվում քաղաքացիական պարտականության կրոնական տեսակետի վրա, և չի կարող լինել ճշմարիտ կրոն, երբ քաղաքացիական պարտականությունը դիտվում է որպես գուտ աշխարհիկ երևույթ»<sup>4</sup>:

Բրիտանական պահպանողականության (18–րդ դարի վերջ - 19–րդ դար) կրոնական ուղղվածությունը կարելի է ամփոփել ըստ երեք դրույթների՝ կոսմոլոգիական սկզբունքի, աստվածակենտրոն մարդկության և դրանց սոցիոլոգիական մաքսիմի համադրությամբ: Բյորքի և Քոլրիջի մոտ առավելապես, Դիգրայելիի մոտ մի փոքր ավելի պակաս, առկա են այդ երեք սկզբունքները:

Տիեզերքի և նրանում մարդու տեղի մասին պահպանողականների պատկերացումները էապես տարբերվում են լիբերալների և արմատականների տեսակետներից: Պահպանողականները ընդունում են տիեզերքի աստվածակենտրոն բնույթը՝ հավատալով, որ

<sup>3</sup> Dwight Murphey . Burkean Conservatism and Classical Liberalism . Washington D.C. 1982 . p. 65.

<sup>4</sup> Quintin Hogg . The case for conservatism . Middlesex . 1948 . p. 16.

«Աստված է ամեն ինչի չափանիշը»<sup>5</sup>: Սա իհարկե հակադրության մեջ է մտնում լիբերալների և ռադիկալների այն տեսակետին, որ «մարդն է ամեն ինչի չափանիշը» (սուփեստաներից վերցրած):

Ըստ էության Բյորքը և մյուս պահպանողականները հակադրում են Լուսավորության և ֆրանսիական հեղափոխության հակաստվածային, հակակրոնական դրույթներին: Նրանք (պահպանողականները) փորձում են վերահաստատել մարդկության պատմության սակրալ (սրբազան) բնույթը:

Այն է՝ հասարակության և պատմության ըմբռնման ելակետը Աստված և աստվածային կարգն են, այլ ոչ բնական վիճակը<sup>6</sup>: Սա մշանակում է, որ պահպանողականները դեմ էին մարդն, ովքեր քննադատում էին կրոնական հավատը և փորձում ձևավորել իրենց տեսությունները՝ մարդկային բնությունը քննարկելով Աստծո մկատմամբ մարդու ենթակայությունից դուրս:

Բյորքի կարծիքով Բանականության (Լուսավորության) դարաշրջանը տգիտության դարաշրջան էր: Եթե (ինչպես մարդկանց մեծ մասն է հավատացել մարդկային պատմության սկզբից) մարդկային բարեկեցության հիմքը աստվածային մախախմատությունն է, ապա քաղաքականությունը և բարոյականությունը սահմանափակել զուտ բանականության շրջանակներում, անտություն է: Բյորքը կարգ (order) ասելով ի մկատի ունի աստվածային կարգը:

Բյորքը չի պաշտպանում կրոնը այն բանի համար, որ վերջինս կարգն է պահպանում, այլ, ըստ մրա, աշխարհի կարգը ծագում է և մնում է մասը աստվածային կարգի: Կրոնը ժողովրդական կրքերը զսպելու համար հարմար միջոց չէ միայն: Նա համաձայն չէ Պոլիբիուսի այն կարծիքին, որ կրոնը հմարել են, որպեսզի մարդկանց փրկեն անարխիայից<sup>7</sup>:

Բյորքի աշխատություններում շեշտվում է, որ մախախմատության մկատակը և տիեզերքի բանական ուղղվածությունն իրական են: Մարդկության հավերժականության համընդհանուր բնագրը, գիտակցության հարկադրանքները, անմահության հավատը, մարդկանց մոտ այն խորը գիտակցությունը, թե մրանք մասնակիցներն են ինչ-որ մի մեծ շարունակականության ու էության և համաման գաղափարները մկատելի են մրա գրեթե բոլոր աշխատություններում, բայց Բյորքը չի փորձում ապացուցել ինչ-որ բան՝ թողնելով ապացուցումները միայն աստվածաբանական դպրոցներին: Նրա մոտ ակնհայտ են անտիկ շրջանի ըմբռնումների և քրիստոնեական հավատի համադրելի արժեքներ: Հունական բարեպաշտությունը, գրեթե Պլատոնյան իր հնչեղությամբ, ամփոփում է Բյորքի այն միտքը, թե պետությունը աստվածային է: «Նա, ով մեզ տվեց բանականությունը, որպեսզի մեր առաքինությամբ այն կատարելագործենք, կամեցավ մաև դրա կատարելագործման անհրաժեշտ միջոցները, մա, հետևաբար, կամեցավ պետությունը: Նա կամեցավ ցանկացած կատարելության կապն իր աղբյուրի և մախանական արքետիպի հետ»<sup>8</sup>:

<sup>5</sup> Harbour William . The Foundations of Conservative Thought . London . 1982 . p. 12.

<sup>6</sup> Nisbet Robert . " A Note on Conservatism " in The Works of Joseph de Maistre . ed. Jake Lively . New - York . 1971 . p. 14.

<sup>7</sup> Russell Kirk . The Conservative Mind . p. 32.

<sup>8</sup> Burke. Works 2. p. 370.

Մարդասիրական հատկանիշները կամ համընդհանուր բարեփոխությունը չեն կարող փրկել հասարակությանը, որը մերժում է իր աստվածային ենթակայությունը: Ցանկացած պետություն մախախմանության արարչության հետևանք է, անկախ նրանից, թե այդ երկրի կրոնը քրիստոնեություն<sup>9</sup> է, թե՞ մեկ այլ կրոն: Քրիստոնեությունը կրոններից բարձրագույնն է, բայց ցանկացած կրոն ճանաչում է տիեզերքի աստվածային բնույթը, և ցանկացած աշխարհիկ իրավակարգ կախված է նախ և առաջ տվյալ ժողովրդի դարերով ժառանգությունն ստացած կրոնի նկատմամբ ունեցած խորը հարգանքից: Այս հավատն ավելի է խորացնում Բյուրքի բնահատկությունը Հեյսթինգզի նկատմամբ: Վերջինս, որ Հնդկաստանում Անգլիայի կառավարիչն էր, անտեսում էր և անգամ ոտնահարում տեղական կրոնական ավանդույթները և ծեսերը:

Երբ Բյուրքը բնաբարկում էր եվրոպական հասարակարգերը, նա դա անում էր «ժողովուրդների իրավունքի» (*ius gentis*) եվրոպայի իրավական ավանդույթների (որոնք ծագում են հիմնականում քրիստոնեությունից), հոռմեական քաղաքացիական իրավունքի և գերմանական ավանդական իրավունքի կոնտեքստում: Սրանք, իհարկե, Հնդկաստանում չէին կազմում իրավունքի աղբյուր: Սակայն Բյուրքը «Ժողովուրդների իրավունքը» բխեցնում էր բնական իրավունքից (*ius naturalis*), արդարության այն սկզբունքներից, որոնք մենք բնական ենք համարում մարդկային պայմանների համար և որոնք մարդու համար մախատեսվել են Աստծո կողմից<sup>9</sup>:

Բյուրքը հավատում էր, որ բնական իրավունքը հավասարապես կիրառելի է ինչպես Հնդկաստանում, այնպես էլ Անգլիայում: Նրա կարծիքով Հեյսթինգզը Բրիտանիայի պատիվը անարգել էր՝ խախտելով Ասիայի ժողովուրդների իրավունքը, և նա նշում է, որ Օեյթ Սինգը, մերժելով հարկեր վճարել Հեյսթինգզին, ճիշտ էր վարվում, ըստ ժողովուրդների բնական իրավունքների և բարոյականության տեսանկյունից<sup>10</sup>:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Բյուրքի համար բնական իրավունքն այլ իմաստ ուներ, քան բնական իրավունքի մյուս տեսաբանների և մասնավորապես Ջոն Լոկի համար: Այն իրավունքը, որի մասին Բյուրքն է խոսում, ռացիոնալացված բնական իրավունք չէ, այլ Աստծո կողմից տրված, բանականից վեր գտնվող իրավունք, իրավունք, «որով մենք միավորված ենք տիեզերքի հավերժական շրջանակներում, որոնցից դուրս մենք չենք կարող շարժվել»: Նույն ձևով էլ նրա համար դաշինքն այն նույն Հասարակական դաշինքը չէ, ինչ որ Լոկի կամ Ռուսսոյի համար, այլ «հավերժական հասարակության մախնական դաշինքը, որը միավորում է ստորին և վերին բնությունները, տեսանելի և անտեսանելի աշխարհները»<sup>11</sup>:

Քրիտիչի պահպանողականության ելակետը հանդիսանում են ոգին և Աստվածը՝ անհատական գիտակցությունը և Բացարձակը: Գիտական մոտեցումները կոչված են բացահայտելու մախկինը, իսկ իդեալիստական փիլիսոփայությունը՝ կրոնական գերշնչմամբ պետք է բացահայտի վերջինս և այդ ամբողջը պետք է միավորված հանդես գա քրիստոնեության գերքո: Քրիտիչյան այս մախագիծը երբեք չէր իրականանալու: Ավելին, չկա

<sup>9</sup> "Natural Law" in "The Dictionary of Historical Terms" (ed. Joseph Dunner), New York, 1967.

<sup>10</sup> Peter Stanlis, Edmund Burke and the Natural Law, p. 88 - 89.

<sup>11</sup> Cobban, p. 42.

որևէ վկայություն, որ նրա ընկերներից կամ համախոհներից գեթ մեկը հասկանար նրան: Նրա փիլիսոփայությունը շատ քչերն էին համակրում, և ոչ ոք չէր հասկանում: Իդեալիզմը ծաղկում պիտի ապրեր ավելի ուշ, երբ Բրեդլին և նրա աշակերտները պետք է «փրկեին» անգլիական մտավոր աշխարհը ուսիլիստարների գերիշխանությունից<sup>12</sup>: Նրա կարծիքով, դարաշրջանի մեծագույն թերություններից մեկն այն էր, որ փիլիսոփայությունն ու կրոնը տարանջատվել էին քաղաքականությունից: Քոլրիջը ելնելով այն ըմբռնումից, որ բոլոր դարակազմիկ հեղափոխությունները համընկնում են և անկասկած հետևանք են մետաֆիզիկական սխառեմների ծագմանն ու անկմանը՝ հիմնականում մշակում է մի քաղաքական փիլիսոփայություն (հատկապես իր «Սահմանադրությունում»), որտեղ փիլիսոփայությունը, քաղաքականությունը և կրոնը փոխկապակցված են:

Ինչպես և մյուս պահպանողականները, նա ևս առանձնացնում է մարդու «նախնական մեղքի» գաղափարը, և ըստ էության սա էլ հանդիսանում է բարոյական անկատարության պահպանողականների ելակետային գաղափարը: «Նախնական մեղքը» նա քննարկում է իր «Ընկերը» աշխատության առաջին մասում: Բայց 1810-11 թթ. ունենալով անձնական (ընտանեկան) դժվարություններ և պարբերաբար թմրադեղերը ընդունելով, նա հուսահատության գիրկն է ընկնում և «մեղքի» գլխատմամբ նրա մոտեցումներն ավելի սուր և քննադատական տեսք են ընդունում: «Ես հավատում եմ և ընդունում որպես քրիստոնեության կարևորագույն դրույթ, որ ես մեղավոր արարած եմ, որ ես ունակ եմ բարոյական չարիքի... և որ մեղքը շատ արդարացիորեն գործում է իմ անատմամբ, նախքան ես կանեմ որևէ բան...»<sup>13</sup>:

Նա համադրում էր կրոնը և գիտությունը: Վերջինիս զարգացումը ամենևին էլ չէր բացառում աստվածային կարգը: Նա հավատում էր, որ գիտությունը և կրոնը համագոյակցում են: Նա իր ընթերցողներին փորձում էր համոզել, որ մերժեն Լուսավորության շրջանի սկեպտիցիզմը: Նա գտնում էր, որ բնության մեջ մարդու դերի մասին սառը և լուրջ մտորումները տրամաբանորեն մեզ առաջնորդում են աստվածային մասին հավատին, որն ամբողջովին համադրելի է գիտական ուսցիոնալիզմի հետ:

Իր աֆորիզմներից 36-րդում, օրինակ, նա խոսում է «էվոլյուցիայի» մասին, որպես հոգևոր ուժի, որը մեծացնում է բարոյական գիտակցությունը:

Առավել հասկանալի է կրոնի և նախախնամության օգտակարության շեշտադրումը նրա կողմից: «Լավ գործերը կարող են գոյություն ունենալ առանց լավ սկզբունքների, բայց լավ սկզբունքները երբեք գոյություն չեն ունեցել և չեն կարող ունենալ առանց լավ գործերի»: Հետևաբար «եթե մենք հավատանք նախախնամության ծրագրին, մեր բոլոր գործերը դեպի բարին ուղղված կլինեն»<sup>14</sup>:

Կոսմոլոգիական տեսությունը, որը պահպանողականների մոտ համարվում է առաջնային, օգնում է պայմանավորել անհատի կարևորությունը և առաքինությունները, որ նա պետք է զարգացնի: Այստեղից էլ պահպանողականությունն անհատին դիտում է հոգևոր

<sup>12</sup> Նույն տեղում. էջ 161.

<sup>13</sup> Նույն տեղում. էջ 218:

<sup>14</sup> Coleridge. vol. 2 p. 289

տեսանկյունից՝ առաջնություն տալով անհատի հոգու առողջությանը: Պահպանողականությունն իրենց ներկայացնում է հումանիզմի որոշ տեսակ<sup>15</sup>:

Այս դիրքորոշումը հաճախ կոչվում է աստվածակենտրոն (թեոցենտրիկ) հումանիզմ: Մարիտենը շատ արտահայտիչ ձևով է տարբերակում «աստվածակենտրոն հումանիզմը» «մարդակենտրոն հումանիզմից»: Աստվածակենտրոն հումանիզմը, ըստ նրա, ճշմարիտ քրիստոնեական է, իսկ մարդակենտրոնը ուժ է ստանում վերածնունդից և Ռեֆորմացիայից:

«Հումանիզմի առաջին տեսակը ընդունում է, որ մարդու համար կենտրոնը հանդիսանում է Աստված և շեշտում է քրիստոնեական այն սկզբունքը, որ մարդ միաժամանակ և՛ մեղավոր, և՛ փրկված է, ինչպես նաև առանձնացվում են քրիստոնեական գթասրտությունը և ազատությունը: Հումանիզմի երկրորդ տեսակը ենթադրում է, որ մարդն է իր և, հետևաբար, ամեն ինչի կենտրոնը: Այն ենթադրում է մարդու և ազատության մատուցված տակալ հայեցակետ»<sup>16</sup>:

Իհարկե, թե՛ անտրոպոցենտրիկ (սոֆիստների մոտ) և թե՛ թեոցենտրիկ (հատկապես Պլատոնի՝ «Աստված է ամեն ինչի չափանիշը») հումանիզմի դրույթները հիմնականում ծագում են անտիկ փիլիսոփայական մտքից: Սակայն արդի պայմաններում քաղաքական փիլիսոփայություններից պահպանողականների մոտ է, որ աստվածակենտրոն հումանիզմը մեծ կարևորություն է նորից ստանում:

Պահպանողականների կոսմոլոգիական սկզբունքից և աստվածակենտրոն հումանիզմից ծնվում է սոցիոլոգիական սկզբունքը, ըստ որի հասարակությունում կրոնը հանդիսանում է անկյունաքարը:

Բյուրքի մոտ շատ հաճախ կարելի է հանդիպել աստվածակենտրոն հումանիզմի և սոցիոլոգիական սկզբունքի դրույթների: Բյուրքը շատ կարևոր ներդրում է ունեցել պահպանողականության կրոնական ուղղվածության մեջ նախ և առաջ ի նկատի ունենալով այն թեզը, ըստ որի մարդն իր բնությամբ կրոնական է: Սրանով նա նախ փորձում է ցույց տալ, որ մարդու հոգեկան առողջության համար անհրաժեշտ է կրոնական հավատ, որ վերջինս անհրաժեշտ է մարդուն իր մարդկային հնարավորություններն իրականացնելու համար: Նա ի նկատի ունի, որ մարդիկ հասարակությունում պետք է կարգավորեն իրենց կյանքը համաձայն որոշ կրոնական սկզբունքների, որպեսզի հասարակությունը լինի կայուն, և որպեսզի անհատի համար առողջ միջավայրը հնարավոր դառնա:

«Մենք գիտենք, և դա մեր հպարտությունն է իմանալ, որ մարդ իր բնությամբ կրոնական էակ է, որ աթեիզմը ոչ միայն մեր բանականությանը, այլ նաև մեր բնագոյներից է դեմ և որ այն երկար չի կարող իշխել: Բայց եթե... մենք բացահայտենք մեր մերկությունը՝ մի կողմ թողնելով քրիստոնեական կրոնը, որը մինչ այժմ մեր պարծանքն է եղել և մեր քաղաքակրթության աղբյուրը, մենք պետք է զգուշանանք (տեղյակ լինելով, որ միտքը չի հանդուրժում դատարկություն), որ մի կոպիտ, կործանարար և այլասերող մախապաշարմունք կգրավի դրա տեղը»<sup>17</sup>:

<sup>15</sup> Harbour . p. 13

<sup>16</sup> Jacques Maritain, True Humanism . London .1938, p. 19.

<sup>17</sup> Reflections . p. 91.



«Մարդկանց բոլոր օրենքները դեկլարատիվ են: Դրանք կարող են փոխել մախնական (բնական) արդարության կիրառման ձևերը, բայց ամենևին էլ իշխանություն չունեն դրա բովանդակության մկատմամբ»<sup>23</sup>:

Մարդիկ իրավունք չունեն փոփոխելու օրենքներն ըստ իրենց քամահրանքի: Գերագույն օրենքը չի գտնվում որևէ քաղաքական համայնքի իշխանության ներքո, որպեսզի այն հարմարեցվի կամ փոփոխվի: Մեր օրենքները ծագում են հավերժական բարոյական օրենքներից: Գերագույն երջանկությունը՝ բարոյական երջանկությունն է, ըստ Բյորքի, և տառապանքների պատճառը՝ բարոյական չարիքն է (moral evil): Հպարտությունը, փառամոլությունը, ազահությունը, վրիժառությունը, կիրքը, սառնազերծ վարքը արատներ են, որոնք իրականում խնդիրներով լի կյանքի հետևանքներ են: «Կրոնը, բարքերը, օրենքները, արտոնությունները, ազատությունները, մարդկանց իրավունքները, աղիքներ են հեղափոխության համար, որոնք օգտագործվում են «սեմտիմենտալ հումանիտների» և դժբախտ դեմագոգների կողմից, որոնք կարծում են, թե մեր դժբախտությունների պատճառները ավանդական հաստատություններն են:

Բայց իրականում մարդու սիրտն է չարիքի աղբյուրը: «Չի կարելի վերացնել չարիքը՝ վերացնելով միապետին, պետության մախարարներին և կամ արգելելով Ավետարանը... Իմաստուն մարդիկ պետք է փորձեն դարմանել արատները և ոչ թե ամուլները»<sup>24</sup>: Ոչ ոք իրավունք չունի կասկածելու, թե արդյոք «Ամենակարողը ի զորո՞ւ է վերափոխել ճշտի և սխալի էական բաղադրամասերը»<sup>25</sup>:

Բյորքը առանձնացնում է առաքինության երկու հատկանիշներ, որոնք էական են անձնական բավարարվածության և հասարակական խաղաղության համար: Դրանք են՝ խոհեմությունը և հնազանդությունը: Առաջինն առավելապես անտիկ հասարակական-փիլիսոփայական դրույթ է, երկրորդը՝ քրիստոնեական ուսմունքների դրույթներից: Առանց դրանց, մարդիկ խղճալի են, իսկ բարեգթությունից զուրկ մարդիկ հազիվ թե կարողանան ըմբռնել այդ հազվագյուտ առաքինի հատկանիշները:

Բյորքյան կրոնական պահպանողականության մեջ շեշտվում է իշխանության և մրադեկավարի անձեռնմխելիությունը: Կրոնն ինքնին ենթադրում է հիերարխիա հասարակության մեջ: «Ցանկացած ճշմարիտ կրոնի էական մասն է այն, որ լինի հնազանդություն տիրոջը, վստահություն մրա հայտարարություններին և ընդօրինակման ձգտում մրա կատարելություններին»<sup>26</sup>:

Բոլոր մարդիկ, ովքեր իշխանություն ունեն, պետք է հասկանան, որ իրենց վստահված է մի բան, որ «իրենց վարքի համար պետք է պատասխանատու լինեն միակ մեծ Տիրոջը, Արարչին և հասարակության հիմնադրին»:

Բյորքը պաշտպանում էր ոչ թե ընդհանրապես բոլոր կրոնները, այլ Անգլիկան և Կաթոլիկ Եկեղեցիներին՝ ընդդեմ աղանդների<sup>27</sup>:

<sup>23</sup> Burke . Works . 4 . p. 22.

<sup>24</sup> Burke . Works 6 p. 32 - 33.

<sup>25</sup> Burke . Works 6 p. 21 - 22.

<sup>26</sup> Reflections . p. 159.

<sup>27</sup> Clark. English Society . p. 252.

ի տարբերություն Բյորքի, Քոլրիջը առավելապես հետաքրքրված էր Անգլիայի Եկեղեցում տիրող իրավիճակով: Նա առանձնապես չի խորանում կրոնական խնդիրների մեջ, բայց իր առաջարկած իդեալական ծրագրից երևում է, որ նա ևս հավատում է աստվածալենտորն հումանիզմի և հասարակության աստվածային ծագման դրույթներին: Ըստ Քոլրիջի, կրոնը գտնվում է հասարակության գոյության հիմքում: «Ըշմարիտ թե սխալ, կրոնը միշտ եղել է և դեռ հանդիսանում է հասարակության «առաձգական կենտրոնը», որին ամեն ինչ հարմարեցվում է կամ ստիպված է հարմարվել»<sup>28</sup>:

Ըստ նրա ազգային Եկեղեցին պետության մասը պիտի կազմի, և հիմնականում երկու նպատակ է նրա առջև դրվում: Առաջինը՝ ժողովրդի մոտ հույսի զգացողության ամրապնդումն է (իհարկե կրոնի միջոցով), որը կնպաստի երկրի առաջադիմությանը, իսկ երկրորդը՝ մարդկանց իսկական քաղաքացի դարձնելն է, քաղաքակրթելն ընդհանրապես<sup>29</sup>: Միաժամանակ եկեղեցին չի փոխարինում պետությանը, այլ ամրապնդում է այն և չպետք է միջամտի ամեն խնդրով պետության գործերին: Հակառակը «Եկեղեցին պետք է պաշտպանվի պետության կողմից», և պետությունն էլ իր հերթին չպետք է միջամտի կրոնական - եկեղեցական հարցերին<sup>30</sup>:

Ամերածեշտ է նշել, որ Քոլրիջը տարբերակում է Ազգային և Քրիստոնեական Եկեղեցիներ հասկացությունները: Քրիստոնեական Եկեղեցու հիմնական ֆունկցիաները կրոնական են: Այն ավելի ներքին է և գործում է ամենուր, աշխարհի մեծ մասում: Միմյուրե Ազգային Եկեղեցու նրա ծրագիրը վերաբերում է զուտ Անգլիային և իր մեջ է ներառում մեծ թվով աշխարհիկ ֆունկցիաներ:

Քրիստոնեական Եկեղեցին ինքնամիտի է: Այն, ի տարբերություն Ազգային Եկեղեցու, կարող է կապ չունենալ պետության հետ: Քրիստոնեական Եկեղեցու Քոլրիջյան մեկնաբանությունը և՛ հաստատություն է, և՛ գաղափար: Այսինքն, ցանկացած քրիստոնյա հավատացյալ մասն է կազմում Քրիստոնեական Եկեղեցու: Եվ այստեղ կարևորվում է կրոնը, հավատը: Հավատը առավելապես անհատներին է պատկանում, և հավատացյալների համայնքը չենք կարող նույնացնել տեսանելի Եկեղեցու հետ: Այսինքն այն մի անտեսանելի և հոգևոր Եկեղեցի է, որը ճանաչելի է միայն Աստծուն: Այսպիսով Քրիստոնեական Եկեղեցին առավելապես ներառում է իր մեջ քրիստոնեական հավատը և հավատացյալներին:

Ազգային Եկեղեցուն գործում են եկեղեցականները: Վերջիններս Ազգային եկեղեցու հետ միասին կազմում են չորս գլխավոր հաստատություններից մեկը Անգլիայում (թագավորը, համայնականները և լորդերը): Նա, ըստ երևույթին նկատի ունենալով միջնադարյան Եկեղեցին՝ նշում է, որ Ազգային Եկեղեցին միջնորդելու է հարուստների և աղքատների, պետության և ժողովրդի միջև: Միմյուրե Անգլիկան Եկեղեցին ճակատագրական սխալ է թույլ տվել՝ սկսած Ռեֆորմացիայից իրեն կապելով միայն միապետի և արքունիքի հետ, օտարանալով ժողովրդից:

<sup>28</sup> Coleridge. Works . vol. 6 p. 67.

<sup>29</sup> Works . vol. 6 . p. 70.

<sup>30</sup> Works . vol. 6 . p. 98.

Ըստ էության, առանձնանալով Հռոմեական Եկեղեցուց, այն դադարեց լինել վերագրային, բայց փոխարենը վերածվեց թագավորական Եկեղեցու: Այսպիսով, Անգլիկան Եկեղեցին (Established Anglican church) ձախողվել է ի կատար ածել իր հաստատման (establishment) առաջնային նպատակը<sup>31</sup>, այն է՝ դառնալ ազգային և պատկանել բոլորին:

Ազգային Եկեղեցին իր միջոցները (որոնք մա ստանում է ժողովրդից) պետք է ուղղի 4 նպատակների՝ 1) համալսարանների և դպրոցների պահպանում, 2) բոլոր ծխերում քահանաների և ուսուցիչների ներկայության ապահովում, 3) եկեղեցիների և դպրոցների կառուցում կամ վերանորոգում, 4) ծերերին և հիվանդներին օգնություն: Այս ծրագիրն այժմ կարող է հասարակ, թեև մի փոքր իդեալիստական թվալ, բայց Քրիստի ժամանակաշրջանում դրանք նորոգյալ էին և դրանց կարիքը խիստ զգացվում էր: Ինչպես տեսանք, չափազանց հետաքրքիր են նրա մեկնաբանությունները «Եկեղեցու» վերաբերյալ ընդհանրապես: Նրա համար կրոնը կազմում է կյանքում ամեն լավ բանի և գեղեցիկի ամբողջությունը<sup>32</sup>:

Ռեֆախտաբար, քրիշյան ծրագիրը երբեք չիրականացավ: Եկեղեցին մասնավորապես չկարողացավ հաստատել իր ազդեցությունը պետական կրթական համակարգում, ինչպես նաև ընդհանրապես պետության հետ կապը երբեք այնպիսին չդարձավ, որը ցանկալի կլիներ Քրիստի և բազմաթիվ պահպանողական մտածողների համար:

Ռիգրայելին թեև չունի կրոնի մասին առանձնահատուկ մոտեցումներ, բայց նա, իհարկե, սկսած իր երիտասարդ տարիներին գրած հոդվածներից, մինչև իր քաղաքական գործունեության հասուն շրջանը, միշտ առանձնացրել է կրոնի և Եկեղեցու կարևոր դերը անգլիական հասարակության համար: Օրինակ, դեռևս 1834 թ. նա գրում է, որ «ժողովրդի շահերից է բխում Եկեղեցուն աջակցելը, քանի որ Եկեղեցին իր հայրենակալվածքն է (պատրիստհիան), նրա միակ ժառանգական սեփականությունը: Եկեղեցին իշխանության հասնելու միակ դարպասն է, ուսման պատվի արժանանալու իր ճանապարհը»<sup>33</sup>: Նրա կարծիքով (ի տարբերություն Քրիստի) Եկեղեցին միշտ պաշտպանել է ժողովրդին:

Իր երիտասարդ շրջանում գրած վեպերից մեկի նախաբանում նա այն կարծիքին է, որ շատ քիչ լավ բաներ են պահպանվել Անգլիայում և Եկեղեցին դրանցից մեկն է: Իսկ այդ ժամանակաշրջանում ստեղծված ծանր բարոյական պայմաններում միայն Եկեղեցին է «դարմանիչ հաստատությունը» (remedial agency): Եվ ոչ մի հասարակություն չի կարող լինել հարատև, եթե «այն չի ընդունում հավատարմության և կրոնական պատկառանքի սկզբունքները»<sup>34</sup>:

Նա միշտ այն կարծիքին է եղել, որ Եկեղեցին լորդերի և համայնականների հետ միասին կազմում է Անգլիայի ներկա երեք դասերից և հաստատություններից մեկը: Նրա կարծիքով Եկեղեցին միջին տեղ է գրավել, կապող օղակ եղել լորդերի և համայնականների, վերնախավի և ժողովրդի միջև: Հետաքրքիրն այն է, որ այնտեղ, որտեղ Քրիստը տեսնում էր որևէ լուրջ հիմնախնդիր (Եկեղեցին միավորվել էր արքունիքին և կտրվել ժողովրդից),

<sup>31</sup> Cobban. p. 242.

<sup>32</sup> Նույն աշխ. p. 244.

<sup>33</sup> Disraeli. Whigs and Whiggism . p. 26.

<sup>34</sup> Disraeli. Tancred , General Preface , 14 . 1870 ed. London.



սակայն, բարեբախտաբար, այն պետությանն էր հանձնել քաղաքացիական իշխանությունը, և այսպիսով երկուսով միասին կազմել են ընկերություն, որն ավելի շատ հասարակական բարեկեցությանն է ուղղված, քան գերիշխանության ձգտող ավերիչ մրցակցությունը<sup>39</sup>:

Այսպիսով, Բյորքը և մյուս պահպանողականները կրոնը համարում էին եվրոպական քաղաքակրթության անկյունաքարը: Քննարկելով այն «վտանգավոր» խնդիրը, որ քրիստոնեության անկում է տեղի ունենում իրենց ժամանակներում, պահպանողականները զգուշացնում էին խաղաղությանը և կայունությանը սպառնացող երկու հնարավոր վտանգների մասին: Առաջին, նրանք կարծում էին, որ կրոնական հավատի փոխարեն կառաջանա անկանոնություն: Նրանք վախենում էին, որ հասարակության մեջ կտարածվի միմյանից մեկը՝ կայուն հասարակական կյանքը դարձնելով անհնարին մի բան: Երկրորդ, հավատալով, որ մարդ իր էությանը կրոնական էակ է, նրանք այն կարծիքին էին, որ միմյանից մեկը ժամանակավոր երևույթ է, և որ մոր աշխարհիկ և քաղաքական կրոններ կտարածվեն և կփոխարինեն քրիստոնեությանը՝ հասարակությանը կործանման եզրին հասցնելով:

Բյորքը սարսափած էր ֆրանսիական հեղափոխության, ինչպես ինքն է ասում, «կրոնական եռանդից»: Պահպանողականները ընդգծում էին տիեզերքի, անհատի և հասարակության աստվածակենտրոնությունը: Այդ երեքի առկայությունն առանձնացնում է պահպանողական քաղաքական միտքը մյուս քաղաքական փոխադարձություններից: Սակայն պահպանողականները, խուսափելով անհավատությունից և սկեպտիցիզմից, որոնք վերջին հաշվով մարդուն և հասարակությանը դարձնում են միմյանից, միաժամանակ խուսափում էին կրոնական դոգմատիզմից ևս: Պահպանողական միտքը, ինչպես վեգելիան է ասում, գործում է «միջին գոտում» («the realm of the in-between»): Նրանց կրոնական ուղղվածությունը նշանակում է, որ պահպանողականները հավատում են գոյի աստվածային բնույթին և փորձում են կարգավորել իրենց կյանքը և մտածելակերպը որոշակի տրամաբանորեն դժմարտությունների համաձայն: Բայց նաև ընդունելով գոյի սահմանափակությունը (վերջավորությունը) «միջին գոտում», նրանք հասկանում են, որ իրենց դաշինքը Արարչի հետ շատ սահմանափակ է: Անհրաժեշտ է գործ ունենալ ամենօրյա կյանքում այսերկրային երևույթների հետ: Եվ դրա համար անհրաժեշտ է ունենալ այսերկրային մասին համապատասխան գիտելիքներ: Այսպիսով, պետք է հավասարակշռություն ստեղծել մարդու և տիեզերքի մասին գիտելիքների միջև: Նախ պետք է համապատասխան ուշադրություն դարձնել անհատից և իր միջավայրից անդին գոյի մասին, ինչպես նաև ամենօրյա աշխարհի խնդիրների և գիտելիքների վրա:

Բյորքը, Քլորիքը և Դիգրայելին համապատասխանաբար արձագանքելով իրենց ժամանակ տեղի ունեցող իրադարձություններին, փորձում էին ապահովել այդ հավասարակշռությունը: Բյորքի մոտ առավել շեշտադրվում էր քրիստոնեական կրոնը, Դիգրայելիի մոտ՝ Եկեղեցին, իսկ Քլորիքը փորձում էր այդ երկուսն էլ միավորված ձևով ներկայացնել:

<sup>39</sup> Monypenny . 4. p. 362.